

Віталій Власов

Прийоми формування хронологічного складника історичної предметної компетентності учнів основної школи

На сучасному етапі розвитку шкільної освіти актуальним є послідовне впровадження в навчання компетентнісного підходу. Провідні методисти наголошують, що відбуватися це має і на рівні змісту освіти, і на рівні організації навчального процесу. Йдеться про те, що навчання має набути компетентнісно орієнтованого характеру, що виявляється в його спрямованості на результат – передбачуваний та запланований рівень навчальних досягнень учнів. В умовах компетентнісно орієнтованого навчання історії надзвичайної ваги набуває проблема формування предметно-історичних умінь як основи історичної компетентності учнів.

Хронологія – це специфічна проблема методики історії, оскільки жодній іншій предметній методиці питання засвоєння хронології не притаманне.

Уміння учнів локалізувати історичні факти (об'єкти) в часі є обов'язковим умінням, що формується під час навчання історії. Робота з вивчення й використання хронології має бути органічним елементом у загальній системі навчання історії; її слід планувати на всіх етапах навчального процесу – від початкового (ознайомлювального) вивчення матеріалу до його закріплення, повторення, узагальнення й оперування ним. Це стосується як 5–7 класів, так і наступних.

Формування вмінь є послідовним процесом, що передбачає поетапне їх ускладнення за кількістю елементів та поступову універсалізацію, виявом чого є їх перенесення на нові ситуації навчання, на ширше коло явищ.

З-поміж **хронологічних умінь** доречно визначити базові уміння, що складають основу **хронологічної компетентності**.

Базові уміння – основний компонент (ядро) *хронологічної компетентності* як комплексу вмінь, які ґрунтуються на знаннях і досвіді, ціннісних орієнтаціях учнів і які вможливають локалізацію історичних фактів (подій, явищ, процесів) у часі.

Варто зазначити, що елементарність, початковість цих умінь аж ніяк не означає їх необов'язковості чи другорядності. Навпаки, йдеться про уміння, що складають підмурівок майбутньої хронологічної компетентності.

Найнижчим щаблем в ієрархії хронологічних умінь є уміння *рахувати роки в історії*. Це уміння:

- *встановлювати події за датами або дати за подіями;*
- *співвідносити події та дати (дати та події); події (або дати) зі століттям (або тисячоліттям), його початком (чи половиною) та кінцем;*
- *встановлювати тривалість події, віддаленість її від сьогодення.*

Перелічені вище уміння учень має опанувати протягом 5 класу, адже в 6 класі вони ускладнюються, зазнаючи певної модифікації, пор.: *уміння встановлювати тривалість події / подій, віддаленість її / їх від сьогодення (з*

переходом через еру). Окрім того, у 5 – 6 класах учні мають навчатися встановлювати послідовність кількох подій у межах одного тематичного розділу. Високий рівень навчальних досягнень у 6 класі передбачає встановлення синхронності подій або явищ в кількох країнах.

Ще одним базовим умінням, формування якого теж починається в 5 класі, є *вміння встановлювати хронологічну послідовність подій, явищ, процесів*. Формування цього вміння в 5 – 6 класах передбачає вироблення та вдосконалення навичок виконувати відповідні дії на лінії часу (раніше, пізніше). У 7 – 9 класах назване вміння виявляється в здатності визначати послідовність подій та явищ на основі розуміння причиново-наслідкових зв'язків і закономірностей історичного процесу.

Важливим базовим умінням є *вміння встановлювати синхронність подій, явищ, процесів*. Спочатку учні вправляються у встановленні синхроністичних зв'язків між окремими подіями, явищами, згодом – між однотипними подіями, явищами та процесами в одній або кількох країнах. Наступний крок передбачає перехід від простої констатації синхронності фактів до формулювання висновків про загальні або характерні риси в розвитку подій, явищ, процесів.

До базових належить також вміння *встановлювати та групувати дати відповідно до певних подій, явищ, процесів; співвідносити дати з явищем або процесом*. Формування цих умінь зумовлює структурні зміни в історичному мисленні учня, адже їх розвиток ґрунтується на уявленнях про послідовність історичних подій, явищ, процесів; водночас вони сприяють осмисленню та систематизації знань дат та подій. Тож сформованість згаданих умінь свідчить про нову якість історичного мислення.

Базовими вважаємо також вміння *співвідносити історичні факти (події, явища, процеси) з періодами / епохами, факти-події з явищами, процесами*. Навчитися виконувати ці дії учні можуть за умови, якщо вони знають про характерні риси епохи, етапи, періоди, тож вміння передбачають здатність аналізувати, синтезувати та узагальнювати факти, простежуючи зв'язки й тенденції історичного процесу. Саме тому згадані вміння нерідко витлумачують і як складову логічної компетентності.

Перелічених базових хронологічних умінь учні набувають в основній школі, причому основний акцент у їх формуванні належить робити в 5 – 7 класах. У 8 – 9 класах відбувається робота з удосконалення згаданих умінь, що має враховувати специфіку курсів історії та психолого-педагогічні закономірності мислення учнів певних вікових категорій. Про вдосконалення вмінь свідчить також поступове зростання самостійності учнів. Так, наприклад, у процесі формування вміння визначати тривалість історичних подій у 5 – 6 класах відпрацьовуємо здатність виконувати відповідні дії на лінії часу, а в 7 – 9 класах формуємо вміння розрізняти окремі події, явища та процеси за тривалістю їх перебігу, оцінювати значення факту, визначати його масштабність за тривалістю в часі.

У старшій школі робота з розвитком базових умінь як основи хронологічної компетентності триває. Уміння стають досконалішими,

ускладнюється їхня структура. Зусилля вчителя мають бути спрямовані на роботу з формування вмінь розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретно-історичних умовах певного часу; зіставляти історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії; використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу (перелік останніх умінь за О. Пометун).

Історико-методична школа ще за радянських часів напрацювала достатню кількість засобів та **прийомів формування** хронологічних уявлень та вмінь.

Найвідомішим прийомом є образне позначення дати / часу, коли в учня виникають певні зорові або слухові асоціації з подією. Використовуючи прийом образного позначення часу, вчитель описує обставини важливих подій максимально яскраво й образно, для чого використовує влучні цитати. «Цей прийом, – зауважує відомий методист-історик П. Гора, – співзвучний картинному опису місцевості або сюжетній розповіді про подію...; викладаючи найважливіші факти в наочно-образній формі, досвідчений учитель намагається, за можливості, образно позначити і їхні дати або характерні ознаки пори року. Цей прийом допомагає закріпити в пам'яті учнів дати й образи подій минулого»¹.

Для образного позначення часу використовують як уривки з наративних (оповідних) джерел, так і фрагменти з художніх (історичних) творів у жанрі дитячої літератури.

Наприклад, у 8 класі на уроці «Козацькі повстання 30-их років 17 ст.» для того щоб учні повніше відчували історичну епоху та глибше усвідомили послідовність та тривалість повстань 1637 – 1638 рр., доречно навести слова коронного гетьман Польщі Миколая Потоцького: *«Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я в цьому під Кумейками: зимою знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послуху зброєю і немалим пролиттям крові!..»*

Опис тріумфального в'їзду Б. Хмельницького до Києва в грудні 1648 р. після переможних битв подано в щоденнику В. Мясковського, члена посольства від польського уряду до гетьмана. Цей уривок допомагає уявити причиново-наслідкові зв'язки між подіями першого року війни: *«Сам патріарх (єрусалимський патріарх Паїсій) з тисячею вершників виїжджав до нього (Б. Хмельницького) назустріч з міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в саях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовама й вигуками, як Мойсея, спасителя і визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені Богдан добрий знак і називаючи його: Богом даний».*

Об'єктивізації хронологічних уявлень учнів про витоки класичної української драматургії сприятиме уривок зі спогадів Івана Тобілевича (Івана

¹ Гора П. В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1988. – С. 98 – 100.

Карпенко-Карого), написаний 1898 р.: *«Хто не знає цієї праматері нашого народного театру! 80 літ «Наталку» грають на сцені, 80 літ вона молода, приятна і мила серцеві кожного освіченого і неосвіченого слухача... 80 літ!.. Мало не століття «Наталку» виставляють на сцені і любителі, і актори; я сам 33 роки слухаю «Наталку» на сцені і навіть належу до виконавців одного з дійових людей цієї славної п'єси – возного, то як же я можу промовчати, щоб не сказати кілька слів у такий час, коли вдячна полтавська громада святкує столітній ювілей першого малоруського драматурга».*

До традиційних прийомів формування хронологічних уявлень та вмій належать також робота з **лінію (або стрічкою) часу, складання хронологічних та синхроністичних таблиць.**

Лінія (стрічка) часу є невід'ємним атрибутом уроків пропедевтичного курсу в 5 класі та історії стародавнього світу в 6 класі. Цей засіб наочного навчання дає змогу формувати уявлення про лінійність, незворотність часу, різні категорії часу (століття, тисячоліття, еру) за допомогою графічних образів. Він дає можливість проілюструвати поняття послідовності й тривалості історичних подій та процесів конкретними графічними зображеннями. За допомогою лінії часу учні можуть виконувати пізнавальні завдання на лічбу років в історії.

Вже на перших уроках історії в 5 класі школярі вчаться креслити лінію часу та із задоволенням виконують на ній пізнавальні завдання. Варто зазначити, що ці вміння є визначальними для курсу, тож наприкінці навчального року вони мають бути доведені до автоматизму, тобто перерости в навичку.

Фактично, згадані вміння п'ятикласників зводяться до алгоритму:

1. Накресліть «лінію часу» – пряму лінію, переділену рисочками на рівні відрізки, що позначають певну кількість років.
2. На початку лінії поставте більшу та чіткішу риску – початок відліку, а наприкінці стрілочку, що символізує рух часу.
3. Для орієнтації в часі поставте рік, у якому живемо.
4. Якщо для розв'язку хронологічної задачі вам не потрібно позначати однакові проміжки часу (століття або тисячоліття), то перервіть лінію пунктиром.
5. На лінії часу запишіть умову завдання.
6. Поряд з лінією виконайте обчислення та запишіть стислу відповідь до завдання.

Під час фронтальної перевірки знань найважливіших дат й подій можна використовувати гру «Ненадісланий лист». Учитель готує фрагменти історичних джерел (твердження), що містять у тексті одиниці інформації (слова та словосполучення), за допомогою яких можна локалізувати події, явища або процес у часі, й пропонує учням указати, коли відбулися події.

882 р. «... І сів Олег, князюючи, в Києві. І мовив Олег: “Хай буде се мати городам руським”».

941 р. «Пішов Ігор на греків... Феофан, сановник Романа, зустрів їх у човнах з вогнем і став пускати вогонь трубами на човни руські. І було видно страшне диво...»

957 р. «Увійшла княгиня Ольга зі своїми родичками й вибраними служницями... Сів імператор з імператрицею зі своїми дітьми, й, за запрошенням імператора сівши, говорила з ним про що хотіла».

971 р. «Імператор згодився на переговори... У позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переїздив через ріку в човні і, сидючи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці».

988 р. «Вийшов князь Володимир зі священниками цесаричними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду... а священники, стоячи, молитви творили...»

Роботу на уроці помітно урізноманітнюють і логічні ігри, за умовою яких пропонуємо кілька дат, а учні мають визначити, з якими подіями ці дати співвідносяться/асоціюються.

Плануючи роботу, маємо зважати на спостереження методистів, які наголошують, що вивчення хронології не повинно зводитися до механічного запам'ятовування окремих дат. П. Гора, зокрема, зазначає, що робота з хронології має бути підпорядкована поясненню послідовності та причиновості подій і явищ, їх науковій періодизації та об'єктивної закономірності. Тож пріоритетного значення в роботі з хронологією набуває осмислене запам'ятовування дат. Саме тому, з метою формування хронологічних умінь, окрім прийомів роботи з лінією (стрічкою) часу, традиційно використовують **хронологічні** та **синхроністичні таблиці**. Варто наголосити, що вміння складати такі таблиці в багатьох методичних працях кваліфіковано саме як хронологічні вміння.

Хронологічна таблиця – засіб умовної наочності та спосіб письмової фіксації послідовності історичних подій, явищ, процесів. Хронологічні таблиці використовують для формування уявлень про послідовність і тривалість історичних подій, явищ, процесів; осмислення та систематизації знань дат та подій.

Узвичаєно розрізняти декілька видів хронологічних таблиць: *зведені, тематичні та календарі історичних подій*.

Зведені хронологічні таблиці узагальнюють дати та події шкільного курсу або курсів історії, дають змогу цілісно уявити історичний процес (наприклад, таблиця «Найважливіші події ранньомодерної доби історії України»). Хронологічні відомості в таких таблицях впорядковано здебільшого у двох колонках: дати (*перша колонка*) та події, явища, процеси (*друга*).

Дата	Подія
------	-------

Своєрідною модифікацією хронологічних таблиць є прийом співвіднесення дати / події або історичних діячів чи пам'яток культури з

певним періодом або процесом на історичних сходинках. Наведемо приклад такого завдання.

«Розмістіть на «хронологічних сходинках» імена гетьманів Лівобережної Гетьманщини останніх десятиліть 17 – 18 ст.».

Якщо так само в «хронологічні сходинки» впишемо імена гетьманів Правобережної та Лівобережної України доби Руїни, то отримаємо «синхроністичні сходинки».

Тематичні хронологічні таблиці дають змогу систематизувати дати подій, явищ і процесів, що стосуються окремих проблем курсу історії. Вони здебільшого забезпечують цілісне сприйняття в хронологічній послідовності наскрізних питань шкільного курсу, що вивчаються в різний час (наприклад, таблиця «Роки існування Запорозьких Січей») або мають тематичну спорідненість (таблиця «Роки створення архітектурних пам'яток козацького бароко»). Укладаючи такі таблиці, учні отримують можливість глибше усвідомити особливості етапів історичних процесів, оцінити тривалість подій, збагнути їхню суть. Окрім двох колонок («дати» і «події»), у таких таблицях додаємо ще кілька, де фіксуємо особливості або значення кожного факту. Наведемо приклади таких таблиць.

Козацькі повстання кінця 16 – першої половини 17 ст.

Дата / рік	Хто очолював повстання	Місце подій, територія поширення	Дії учасників повстань	Наслідки / значення
------------	------------------------	----------------------------------	------------------------	---------------------

Розвиток книговидання в Україні в другій половині 16 – першій половині 17 ст.

Рік видання	Місце видання	Назва пам'ятки	Стисла характеристика
1574 р.	Львів. друкарня Івана Федорова	«Апостол»	Апостол – скорочена назва однієї з найважливіших богослужбових книг, що містить опис діянь апостолів та їхні послання.
1574 р.	Львов. Друкарня Івана Федорова	«Буквар»	Перший на східнослов'янських землях підручник для навчання грамоти.

Календарі історичних подій відтворюють хроніку найважливіших подій, факти в них зафіксовано з точністю до днів. Такі таблиці сприяють формуванню конкретних уявлень про час, дають змогу ознайомити школярів з динамікою досліджуваних подій, унаочнюють характер дій їх учасників (наприклад, календар подій «Перша війна РСФРР і УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.)»).

У деяких публікаціях останніх років до реєстру прийомів формування хронологічних умінь долучено завдання на складання таблиць зі зворотною хронологією. Такі таблиці можуть бути не тільки зведені, а й тематичні. Наприклад, якщо вчитель хоче зосередити увагу учнів на подіях, пов'язаних із запровадженням християнства в Київській Русі, він може використати таблицю зі зворотною хронологією, запропонувавши пізнавальне завдання: «Які події, що в той чи інший спосіб стосуються християнства, передували запровадженню його як державної релігії в Київській Русі?». У курсі історії України 8 класу прикладом зворотної хронологічної таблиці слугує така: «Які події зовнішньополітичної діяльності уряду Богдана Хмельницького передували укладенню українсько-російського договору 1654 р.?»

Синхроністична таблиця – засіб навчання історії та спосіб фіксації одночасності (синхронності) перебігу подій, явищ, процесів, що стосуються різних сфер зовнішньої та внутрішньої політики (соціально-економічного життя, культури тощо) однієї або кількох держав / країн.

Складання синхроністичних таблиць сприяє логічному повторенню історичних дат і подій, оскільки дає змогу порівнювати їх, аналізувати однорідні події за часом, коли вони відбулися, за тривалістю. Це завдання створює умови для з'ясування закономірностей та особливостей історичного розвитку різних регіонів однієї країни або держав.

Хрестоматійним зразком синхроністичної таблиці є, наприклад, таблиця з упорядкування фактів, яку укладено найчастіше з кількох колонок (дати (періоди) та події (явища, процеси), які синхронно відбувалися в різних державах або країні), що дає змогу синхронно фіксувати хронологію подій / явищ.

Такі синхроністичні таблиці, наприклад, доречно укладати під час вивчення найвизначніших подій (явищ) Київського, Чернігівського, Переяславського, Волинського та Галицького князівств доби роздробленості (7 клас).

Київська Русь часів роздробленості: найвизначніші події політичного та культурного життя					
	Київське	Чернігівське	Переяславське	Волинське	Галицьке
80-і рр. XII ст.	Дуумвірат Святослава (1177–1194) та Рюрика (1180–1202) – найдовше князювання за доби роздробленості	Похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців (1185), невдовзі описаний у поемі	Найдавніша згадка назви «Україна» в літописі у зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича		Правління Ярослава Осмомисла (1152 – 1187).

	ті.	«Слово о полку Ігоревім».	(1187).		
90-і роки XII ст.		Спорудження П'ятницької церкви в Чернігові.			Спорудження церкви святого Пантелеймона поблизу Галича.
				1199 р. об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем князівств. Утворення Галицько-Волинської держави.	

П. Гора розглядає два типи синхроністичних таблиць: перший тип – це таблиці, які відбивають хронологію подій у різних сферах життя однієї країни в той самий час, другий тип – це таблиці, в яких подібні процеси розглядаємо в різних країнах за певного часу.

Щодо першого типу синхроністичних таблиць, то в них фактично йдеться не про синхронізацію часу, а про відбір однорідних фактів-подій й фактив-явищ, які, до речі, можуть бути доповнені важливими коментарями-деталлями (історичні постаті, місця подій тощо).

Синхроністичну таблицю доречно застосовувати під час зіставлення подій та явищ національного відродження на землях підросійської та підавстрійської України в XIX ст. (9 клас), пор.:

Події або явища національного відродження	Підросійська Україна	Підавстрійська Україна
Видання перших книжок, які засвідчили початок національного відродження.	1798 р., перші три частини «Енеїди» І. Котляревського.	1837 р., альманах «Русалка Дністрова», М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.
Створення перших політичних партій.	1900 р. Революційна Українська партія, Харків. «...Дмитро Антонович зайшов до Боніфатія Камінського, якому	1890 р. Русько-українська радикальна партія, Львів. «...Перша програма української радикальної партії була оголошена у

	<p>розвинув намічений план заснування партії... Намітили вони, крім себе, для цього ще М. Русова, Л. Мацієвича, О. Коваленка, Б. Мартоса і мене...» (Юрій Коллард).</p>	<p>часописі «Народ», з підписами – моїм, Івана Франка, Михайла Павлика, Євгена Левицького і Романа Ярославича, як членів першої головної управи русько-української радикальної партії в Галичині» (Северин Данилович)</p>
--	---	---

Без синхроністичної таблиці не обійтися під час роботи над темою «Українські землі наприкінці 17-их рр. – на початку 18 ст.» у 8 класі, коли йдеться про події та явища в Лівобережній та Правобережній Гетьманщині 1663 – 1676 рр.

Правобережна Гетьманщина	Лівобережна Гетьманщина
<p>1668 р., червень – похід полків П. Дорошенка на Лівобережжя. Проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї України.</p>	
<p>1669 р., березень – рада в Корсуні разом із П. Дорошенком ухвалила визнати протекторат Туреччини над Правобережною Україною.</p>	<p>1669 р., березень – Обрання лівобережним гетьманом Дем'яна Многогрішного. Укладення Глухівських статей.</p>

Можемо запропонувати учням розмістити у відповідні колонки таблиці підготовлені твердження про події та явища Правобережної та Лівобережної Гетьманщини в 1663 – 1676 рр. У такому випадку таблиця перетвориться на *тест групування*, який передбачає: 1) впізнавання запропонованої інформації; 2) її аналіз за заданим критерієм; 3) віднесення інформації до відповідного параметру. Варто зазначити, що і як таблиця, і як тест завдання матиме ефект у контексті сприйняття та осмислення навчальної інформації, її систематизації та узагальнення.

Цікавий прийом формування хронологічних уявлень та вмій свого часу запропонував засновник радянської методики шкільного навчання історії (за визначенням П. Гори) О. Стражев – т.зв. **хронологічні комплекси**. Суть цього прийому полягає в поєднанні двох або кількох взаємопов'язаних фактів для закріплення в пам'яті учнів як самих фактів, так і їх дат шляхом пояснення зв'язків, що існують між ними. «Це допоможе учням встановлювати міцні асоціації розвитку історичних подій у часі», ґрунтовніше запам'ятовувати й збагачувати історичне мислення», – наголошував О. Стражев. У методиці О. Стражева, зазначає П. Гора, можна знайти приклади різних хронологічних комплексів: одні з них відбивають етапи розвитку тривалих історичних явищ (наприклад, процес закріпачення

селян) і включають дати пов'язаних з цим процесом селянських виступів; інші об'єднують однорідні події, що відбувалися в різних країнах в різний або в той самий час; треті акцентують на одночасності історичних подій у різних країнах. Майже всім переліченим різновидам комплексів можна надавати вигляду хронологічних і синхроністичних таблиць, календарів історичних подій². Хронологічні комплекси допомагають учням осмислювати досліджувані історичні явища, засвоювати їх причиново-наслідкові зв'язки і закономірності, сприяють вмінню встановлювати логічний зв'язок між окремими подіями і явищами, виокремлювати з низки подій ті, які характеризуються іншими ознаками. В учнів виробляється вміння «бачити» за датою конкретну подію.

Так, хронологічний комплекс з історії України можна побудувати на основі років та подій, пов'язаних зі створенням Кримського ханства, визнанням ханством васальної залежності від Османської імперії, початком грабіжницьких походів кримчаків на українські землі та виникненням українського козацтва.

1449 р. – створення Кримського ханства.

1478 р. – перехід Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії.

1482 р. – спустошення Києва ордою кримського хана Менглі-Гірея.

1489 р. – перша згадка про українських козаків у писемних джерелах.

Хаджі-Гірей 1449 р. проголосив себе незалежним володарем Кримського ханства. Після османського завоювання генуезьких колоній та князівства Феодоро в Криму (1475 р). Менглі-Гірей – син засновника Кримського ханства, визнає залежність від Османської імперії (1478 р.) Така зміна зовнішньополітичних орієнтацій Кримського ханства спричинила регулярні грабіжницькі походи кримських орд на українські землі. Перший великий похід на Україну хан Менглі-Гірей здійснив 1482 р. За кілька десятиліть українські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Туреччини, де їх продавали у найвіддаленіші закутки Азії та Сходу. Спустошливі набіги татарсько-ногайських орд засвідчили цілковиту неспроможність давньої захисної системи південного прикордоння.

Запропонований хронологічний комплекс легко трансформувати в пізнавальне завдання: «Встановіть логічний зв'язок між подіями та явищами, доповнивши їх конкретними прикладами: утворення Кримського ханства, встановлення залежності Кримського ханства від Османської імперії, грабіжницькі походи кримських орд на українські землі, виникнення українського козацтва».

² Гора П. В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1988. – С. 98 – 100.

Використовувати хронологічні комплекси можна й у формі гри «**Четвертий зайвий**». Для гри має бути підготовлено кілька хронологічних комплексів, по чотири дати в кожному. Три дати з чотирьох мають бути логічно пов'язані, а четверта дата не повинна мати зв'язку з попередніми. Завдання – визначити зайву дату в певному комплексі. Виграє та група, яка першою правильно назве зайві дати.

Наприклад, у 8 класі в темі «Національно-визвольна війна» такими *хронологічними комплексами* можуть бути роки, пов'язані 1) з великими битвами українського війська з поляками (1648 р., 1649 р., 1652 р.), 2) з укладенням гетьманським урядом угод з Польщею та Московією (1649 р., 1651 р., 1654 р.) тощо. У темі «Українські землі наприкінці 50-их рр. – на початку 18 ст.» це можуть бути роки 1) обрання гетьманів Лівобережної Гетьманщини (1663 р., 1669 р., 1672 р.); 2) походи турецько-татарських військ на землі Правобережної України (1672 р., 1677 р., 1678 р.); 3) укладення гетьманськими урядами договірних статей з Московією (1659 р., 1665 р., 1669 р., 1672 р., 1687 р.), 4) міждержавних угод, які стосувалися українських земель (1667 р., 1681 р., 1686 р.) тощо.

До давно відомих прийомів формування хронологічних уявлень та умінь належить прийом розв'язування *хронологічних прикладів* та *рівнянь*, а також розгадування *кросдат*. Як свідчить практика, найбільший ефект ці прийоми справляють на уроках історії в 7 – 8 класах. Хронологічні приклади сприяють осмисленому запам'ятовуванню дат. Цінними вони є ще й тому, що дають змогу учням самим перевірити себе. Розгляньмо приклади.

Розв'яжіть приклад та перевірте себе.

$(a + b) + 30 = c + d$, де a – утворення Галицько-Волинської держави; b – рік нападу монголів на Переяслав та Чернігів; c – битва біля м. Ярослав на р. Сян між військами Данила Романовича та об'єднаною угорсько-польською армією; d – битва на річці Калці між союзним військом русичів та половців проти монголів.

Виконавши математичні дії, отримаєте число, яке є датою коронації Данила Романовича.

$$a + b - c = ?$$

де a – рік утвердження Данила Романовича в Галичі; b – рік походу польського короля Казимира III на Львів; початок боротьби за землі Галицько-Волинської держави; c – перший рік правління в Галицько-Волинській державі Юрія II Болеслава.

Розв'язавши приклад, отримаєте число, яке є датою важливої події. Якої?

$$(a + b + c) : 3 + 1 = ?$$

де *a* – рік походу новгород-сіверського князя Ігоря проти половців, невдовзі описаного в поемі «Слово о полку Ігоревім»; *b* – рік початку першого князювання в Києві Ізяслава Ярославовича; *c* – рік Любецького з'їзду князів.

Хронологічні рівняння, як зазначають методисти, допомагають школярам не просто згадати дати історичних подій, а й співвіднести їх між собою, знайти нові зв'язки і відношення між фактами, що мали місце в різні періоди або в різних країнах. Вони діагностують рівень розвитку невербальної уяви учнів, їх логічні здібності. Розставляючи умовні знаки тотожності / аналогії (=), протилежності (\Leftrightarrow) або наслідку (\Rightarrow) між парами дат, учні обґрунтовують свій розв'язок³ :

1653 \Leftrightarrow 1709 Заснування Зруйнування Чортомлицької Запорозької Січі
--

1840 = 1861 Селянські реформи в Австрійській та Російській імперіях
--

1669 \Leftrightarrow 1672 Ухвалення турецького протекторату гетьманом П. Дорошенком призвело до походу турецько-татарської армії на чолі з султаном Мегметом IV й укладення турецько-польського Бучацького договору

Найнадійнішим, таким, що перевірений традицією, способом розвитку вмінь є система пізнавальних завдань. Тож насамкінець пропонуємо типологію пізнавальних завдань, виконання яких стане в пригоді для формування та вдосконалення хронологічних уявлень та вмінь:

- завдання на встановлення подій за датами або дат за подіями.
- завдання на співвіднесення подій та дат (дат та подій); подій (або дат) зі століттям (або тисячоліттям), його початком (чи половиною) та кінцем.
- завдання на встановлення тривалості подій, віддаленості їх від сьогодення.
- завдання на визначення та групування дат на основі певних (наведених) подій, явищ, процесів; на співвіднесення дат з явищем та / або процесом.

³ Вяземский Е. Е., Стрелова О. Ю. Теория и методика преподавания истории. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – С. 264.

- завдання на встановлення синхронності фактів, подій, історичних періодів.
- завдання на встановлення хронологічної послідовності подій (уривків з джерел, історичних малюнків (картин) тощо).
- завдання на співвіднесення історичних фактів (подій, явищ, процесів) з періодами / епохами; фактів-подій з явищами, процесами.